

Mashxura Komiljonova

*O'zbekiston davlat san'at va madaniyat instituti
Estrada aktyorligi san'ati mutaxassisligi magistranti
E-mail: yagonabegimu@gmail.com*

KONSERT DASTURLARIDA XOREOGRAFIK SAHNA YECHIMLARINING KOMPOZITSION ASOSLARI

***Annotatsiya.** Ushbu maqola konsert dasturlarida xoreografik sahna yechimlarining kompozitsion asoslarini tahlil etadi. Maqolada xoreografik kompozitsiyaning asosiy elementlari – fazoviy tashkilot, vaqt tuzilishi, dinamik ifoda va dramaturgik qurilish – ilmiy nuqtayi nazardan ko'rib chiqiladi. Sahna makonidan foydalanish tamoyillari, guruh xoreografiyasida shakllantirish (formatsion) texnikasi, musiqa va harakat o'rtasidagi munosabat, shuningdek, konsert dasturini yaxlit badiiy asar sifatida qurish masalalari keng yoritiladi. Maqolada nazariy xulosalar, xorijiy va o'zbek xoreografiya amaliyotidan olingan misollar bilan asoslanadi.*

***Kalit so'zlar:** xoreografik kompozitsiya, sahna yechimi, konsert dasturi, fazoviy tashkilot, formatsion, dramaturgiya, musiqa va harakat sinxronligi, sahna geometriyasi, badiiy obraz, dinamik ifoda.*

COMPOSITIONAL FOUNDATIONS OF CHOREOGRAPHIC STAGE SOLUTIONS IN CONCERT PROGRAMS

***Abstract.** This article analyzes the compositional foundations of choreographic stage solutions in concert programs. The study examines the main elements of choreographic composition – spatial organization, temporal structure, dynamic expression, and dramaturgical construction – from a scientific perspective. The principles of using stage space, formation techniques in group choreography, the relationship between music and movement, as well as the issues of constructing a concert program as an integral artistic work are comprehensively discussed. The theoretical conclusions are supported by examples taken from foreign and Uzbek choreographic practices.*

Keywords: *choreographic composition, stage solution, concert program, spatial organization, formation, dramaturgy, synchronization of music and movement, stage geometry, artistic image, dynamic expression.*

Konsert dasturi – bu nafaqat alohida raqslar ketma-ketligi, balki yaxlit badiiy fikrni ifodalovchi kompleks sahna asaridir. Xoreograf har bir raqsni yaratishda sahnalashtirishda bir vaqtning o'zida ikki darajada ish ko'radi: birinchi darajada – ayrim raqsning ichki tuzilishi (kompozitsiyasi), ikkinchi darajada – ushbu raqsning butun dastur kontekstidagi o'rni va vazifasi. Ushbu ikki darajaning uyg'un hal etilishi konsert dasturining badiiy qimmatini belgilaydi.

Xoreografik kompozitsiya masalalari jahon san'atshunosligida yetarlicha o'rganilgan. Biroq “sahna yechimi” tushunchasi xoreografiyaning fazoviy, dramaturgik va estetik jihatlarini birlashtirgan murakkab kategoriya sifatida maxsus tadqiqot talab etadi. Ushbu maqolada shu muammo markaziy o'rin egallaydi.

Xoreografiya – insoniy harakat va shaklni makon, vaqt, energiya va emotsional kontekst nuqtayi nazaridan belgilash san'atidir. Ushbu ta'rif xoreografiyaning to'rt asosiy o'lchamini aniq ajratib ko'rsatadi: makon (space), vaqt (time), kuch-energiya (energy) va shakl (shape). Konsert dasturida sahna yechimini loyihalashda xoreograf ana shu to'rt o'lcham bo'yicha ongli qaror qabul qiladi [1].

Kompozitsion jihatdan xoreografik asar organik yaxlitlik, ritmik artikulyatsiya, mavzu, variatsiya va takror tamoyillariga asoslanadi. Bular faqat texnik vositalar emas, balki ular badiiy mazmunni tomoshabinga yetkazuvchi kommunikatsiya tizimini tashkil etadi. Zamonaviy xoreografiya nazariyasida bu tamoyillar turli uslubiy kontekstlarda qayta talqin etilmoqda: improvizatsiyaga asoslangan xoreografiyada dastlabki tuzilma ochiqroq bo'lsa, klassik balet an'anasida u aniq qoidalar bilan belgilanadi.

Sahna makonining geometriyasi xoreografik kompozitsiyaning asosini tashkil etadi. Sahna – uch o'lchamli fazoviy tizim bo'lib, unda har bir nuqta tomoshabin uchun turli xil “og'irlik” va “kuchga” ega. Sahna markazi eng kuchli nuqta hisoblanadi – bu yerda tomoshabin diqqatining eng yuqori darajada to'planishi ro'y

beradi. To'rtta burchak (yuqori chap, yuqori o'ng, quyi chap, quyi o'ng) kuchli dramaturgik boshlang'ich nuqtalar sifatida ishlatiladi. Sahnaning yuqori (upstage) qismi uzoqlik, kichrayish, kuch to'plash hissini, quyi (downstage) qismi esa tomoshabin bilan yaqinlik va emotsional aloqani ifodalaydi [2].

Sahnadagi raqs geometriyasi masalasi xoreografik rejissura va badiiy ssenografiya chegarasida turadi. Har bir sahnaviy asar uchun raqsning geometrik shakli qaytadan hal etilishi lozim, chunki u sahna makonining o'ziga xos xususiyatlariga chambarchas bog'liq. Perspektivli fazoviy konstruksiyalar asosida balet sahnaviy yechimlarida turli uslublar vujudga kelgan – klassik perspektivizmdan tortib zamonaviy ochiq sahna yechimlarigacha.

Guruh xoreografiyasida formatsiya (formation) texnikasi alohida o'rin tutadi. Formatsiya – raqqos(a)lar sahnadagi joylashuvi va ular hosil qiladigan geometrik shakl. To'g'ri chiziq, doira, diagonal, uchburchak, V-shakl va assimetrik tuzilmalar – bular formatsiyaning asosiy turlari. Har bir formatsiya turli dramaturgik va estetik vazifalarni bajaradi: to'g'ri chiziq kuch va tartibni, doira birlashuvni, diagonal esa dinamika va harakatni ifodalaydi [3]. Formatsiyadan formatsiyaga o'tish – “transition” – xoreografik mahoratning eng murakkab elementlaridan biri. Yaxshi o'tish tomoshabinga ko'rinmas bo'lishi kerak: u organik ravishda musiqiy va dramaturgik rivojlanishdan kelib chiqishi lozim. O'tish jarayonida raqqos(a)larning sahnadagi joylashuvi o'zgarar ekan, ko'zni qamashtirmasdan yangi geometrik tuzilma hosil bo'lishi xoreografning fazoviy tasavvur darajasini ko'rsatadi.

Sathlar (levels) xoreografik kompozitsiyada uchinchi o'lchamni, ya'ni raqqos tanasining yerdan balandligi, ya'ni u sahnada qaysi “qavat”da joylashganligi –balandlikni – faol ishlatish imkonini beradi. Yotgan, o'tirgan, tiz cho'kkan, turgan va o'ynoqi sakrash pozitsiyalari – bularning har biri turli dramaturgik vazifani bajaradi. Sathlar kombinatsiyasi sahna rasmining vizual boyligini oshiradi va tomosha qiluvchining diqqatini boshqaradi.

Vaqt xoreografik kompozitsiyaning ikkinchi asosiy parametridir. Raqsda vaqt uch jihatdan namoyon bo'ladi: metrum (asosiy ritmik puls), ritm (uning

variatsiyalari) va temp (harakatning tezligi). Bu uch jihat musiqiy tuzilma bilan murakkab munosabatda bo'ladi [4]. Xoreografik frazirovka – harakatlar ketma-ketligini badiiy jihatdan mazmunli bo'laklarga – frazalarga bo'lish san'ati. Frazirovka musiqiy frazirovkaga mos kelishi ham, zid bo'lishi ham mumkin: mos kelganida musiqa va harakat o'rtasida uyg'unlik hosil bo'ladi, zid kelganida esa dramaturgik taranglik yaratiladi. Ikkala yondashuv ham o'z o'rnida to'g'ri – xoreograf badiiy niyatiga qarab tanlaydi.

Kanon texnikasi – bitta raqqos(a) boshlagan harakatni boshqalar turli vaqt oralig'ida takrorlashi – vaqtinchalik murakkablikni yaratuvchi kuchli vosita. Kanon tomoshabinga bir vaqtda bir xil harakat turli fazalarda amalga oshirilayotganini ko'rsatadi, bu esa ko'z uchun qiziqarli vizual effekt yaratadi. Unison (barcha raqqos(a)larning bir vaqtda bir xil harakatni bajarishi) va succession (ketma-ket dalga tarzidagi harakat) ham vaqtinchalik tashkilotning muhim vositalaridir.

Konsert dasturini yaxlit tuzishda ham vaqtinchalik mantiq hal qiluvchi rol o'ynaydi. Dastur tuzilishi odatda klassik dramaturgik qonun – kirish, rivojlanish, kulminatsiya va yechim asosida quriladi. Tez va sekin raqslar, yakkaxon va guruh nomerlari, lirik va dinamik kompozitsiyalar navbatma-navbat kelishi dasturning ritmik nafasini tashkil etadi.

Xoreografik kompozitsiyaning uchinchi asosiy o'lchami – energiya, ya'ni harakat sifati. Bir xil trayektoriya bo'ylab bir xil vaqtda bajariladigan harakatlar turli energetik sifat bilan ifodalanganda mutlaqo turli dramaturgik ta'sir ko'rsatadi. Bu “effort” tushunchasi Rudolf Laban xoreografik tahlil tizimida markaziy o'rin egallaydi.

Harakat sifatining asosiy parametrlari: og'irlik (og'ir/yengil), vaqt (to'satdan/asta-sekin), makon (to'g'ri/egri) va oqim (erkin/nazorat ostida). Bu to'rt parametrlarning kombinatsiyasi harakatning “leksik boyligini” belgilaydi. Xoreograf shu parametrlarni ongli boshqarish orqali sahnaviy obrazni chuqurlashtiradi.

O'zbek klassik raqsida harakat sifati alohida estetik tizim asosida qurilgan. Qo'l plastikasi – barmoqlar, bilak va yelka harakatlarining uyg'unligi – nafis va

batafsil belgilangan energetik sifatga ega. Farg'ona maktabida harakatning "oqim" parametri ustuvorlik qilsa, Buxoro maktabida "og'irlik" va "vaqt" parametrlari keskin almashishi xarakterlidir. Shu xususiyatlar xoreografik kompozitsiyada milliy stilistikani saqlash uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Xoreografik asarning to'rtinchi asosiy o'lchami – emotsional va dramaturgik mazmun. Xoreografiya nafaqat harakat san'ati, balki emotsional kommunikatsiya vositasidir. Badiiy obraz – xoreografik asar vositasida tomoshabinga yetkaziladigan hissiy-g'oyaviy mazmun [5]. Badiiy obraz shakllantirish xoreografda to'rtta qatlamda amalga oshiriladi. Birinchi qatlam – harakatning metaforik potentsiali: har bir harakat ma'lum emotsional assotsiatsiyalarni uyg'otadi. Ikkinchi qatlam – dramaturgik kontekst: harakatlar ketma-ketligi qanday hikoya yoki holat rivojlanishini ifodalaydi. Uchinchi qatlam – musiqa bilan munosabat: harakatning musiqiy matn bilan dialogiga kirishi. To'rtinchi qatlam – sahnaviy muhit: chiroq, kostyum, bezak elementlarining xoreografiya bilan munosabati.

O'zbek milliy xoreografiyasida badiiy obraz ko'pincha an'anaviy she'riyat va maqom musiqa teksti bilan uzviy bog'liq. Masalan, Mukarrama Turg'unboyeva sahnalashtirgan "Tanovar" raqsida ayol obrazining ichki kechinmalari – sog'inch, hijron, umid – nozik plastik vositalar orqali ifodalangan. Bu raqsda lirik obrazning mukammal ochilishi, emotsional holatlarning musiqa va harakat vositasi bilan uyg'unligi xoreografik dramaturgiyaning yuqori namunasi hisoblanadi. Konsert dasturini loyihalash aslida "ikkinchi darajadagi kompozitsiya" – alohida nomerlar kompozitsiyasi ustidan qurilgan umumiy badiiy arxitektura hisoblanadi. Bu arxitektura bir necha tamoyil hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Kontrast tamoyili. Dasturda bir-birini to'ldiruvchi va bir-biridan farq qiluvchi nomerlar navbatlanishi kerak. Tez va sekin, yakkaxon va guruh, lirik va dramatik, an'anaviy va zamonaviy – kontrastlarning to'g'ri nisbati tomoshabinni charchatmasdan qiziqtiradi.

Kulminatsiya tamoyili. Har bir dasturda hissiy va badiiy cho'qqi – kulminatsiya nuqtasi bo'lishi lozim. Odatda u dasturning ikkinchi yarmida

joylashadi. Kulminatsiyaga qadar zo'rayib boruvchi dinamika, undan keyin esa muloqot va yechim bosqichlari joylanadi.

Yaxlitlik tamoyili. Dasturning barcha nomerlari – turli uslub, janr va mazmunda bo'lsa ham – umumiy badiiy g'oya yoki mavzu atrofida birlashadi. Bu birlikni yaratish uchun xoreograf va rejissyor musiqa, vizual dizayn va dramaturgik kontsepsiya bo'yicha oldindan kelishishi zarur.

Nisbat va mukammallik tamoyili. Davomiylik, raqqos(a)lar soni, sahnaviy bezak – bularning barchasi dastur nomerlarining uyg'unligini ta'minlaydi. Bir nomerning haddan ziyod uzun yoki murakkab bo'lishi butun dastur balansini buzishi mumkin [6]. Zamonaviy konsert dasturlarida texnologik vositalar tobora keng qo'llanilmoqda. Proyeksiya, video mapping, interaktiv sahna chirog'i va tovush dizayni xoreografik asar uchun yangi ekspressiv imkoniyatlar ochadi. Biroq texnologiya xoreografiyaning asosiy ifoda vositasini – insoniy harakatni – siqib chiqarmasligi kerak. Texnologik vositalarning xoreografik kompozitsiyaga integratsiyasi bir necha sathda sodir bo'ladi. Birinchisi – illyuzion qatlam: yorug'lik va proyeksiya orqali sahnaning fizik chegaralarini kengaytirish. Ikkinchisi – dramaturgik qatlam: videomatn yoki tovush effektlari orqali narrativ boyitish. Uchinchisi – interaktiv qatlam: raqqoslarning harakati real vaqt rejimida sahna muhitini o'zgartiradi.

O'zbek konsert amaliyotida bu tendensiyalar “Bahor”, “Shodlik”, “Navro'z”, “Tumor” ansambllari va boshqa professional jamoalarning repertuarida tobora yaqqolroq namoyon bo'lmoqda. Milliy xoreografik uslubni zamonaviy sahna texnologiyasi bilan qo'shish o'z-o'zicha murakkab ijodiy muammo: texnologiya an'anaviy estetikani boyitishi yoki unga zid bo'lishini keltirib chiqarishi mumkin. Bu tanlov har safar xoreografning badiiy niyati va dasturning umumiy konsepsiyasiga bog'liq holda qaror qilinadi. Konsert dasturlarida xoreografik sahna yechimlarining kompozitsion asoslari – bu bir vaqtning o'zida to'rtta o'lchamda (makon, vaqt, energiya, dramaturgiya) amalga oshiriladigan murakkab ijodiy

jarayon. Har bir o'lcham o'z qonuniyatlariga ega va mustaqil o'rganishni talab etadi; biroq badiiy muvaffaqiyat faqat ularning uyg'un sintezida namoyon bo'ladi.

Demak, zamonaviy xoreografiya nazariyasi va amaliyotining rivojlanishi yangi imkoniyatlar bilan birga yangi vazifalarni ham qo'ymoqda. O'zbek milliy xoreografiyasi uchun dolzarb vazifa – klassik kompozitsion tamoyillarni saqlab qolgan holda zamonaviy sahna tilining boyliklaridan unumli foydalanish. Bu muvozanatni topa bilgan xoreograflar esa konsert dasturini nafaqat ko'rsatuv, balki haqiqiy san'at asariga aylantira oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Minton S. *Choreography: A Basic Approach Using Improvisation*. – Champaign, IL: Human Kinetics, 2017. – 187 p.
2. Portnova T. *Dance Geometry in the Stage Floor Parameters: Theory and Practice Questions* // Jomard Publishing. – New Design Ideas, 2022. – №6(3). – P. 374–385.
3. Portnova T. *Principles and Opportunities of the Study of Theatrical Heritage in the Practice of Choreographic Education* // Universal Journal of Educational Research. – HRPUB, 2021.
4. Saitova E., Abaykulova N. *Xoreografiya va raqs san'ati asoslari*. – Toshkent: Turon-Iqbal, 2018. – 128 b.
5. Fazliyeva Z. *Uzbek Stage Dance and Its Way of Development* // IEJRD – International Multidisciplinary Journal. – 2020. – Vol. 5, No. 4. – P. 16–20.
6. Muxamedova M. *Mukarrama Turg'unboyeva ijodiy merosining o'ziga xosligi* // JOCAA – Journal of Creative Art and Architecture. – 2024. – №2(3). – P. 23–25.